

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, ԵՊՀ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎԱՆՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ԸՍՏ ՓՐԱՎՈՐ ՍԿԶԲՆԱԴՔՈՒՐՆԵՐԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ մշակութային հարուստ ժառանգության ոչ մի բնագավառ չէ, որի մասին տեղական չի եղել ու բազմապիսի դրսևորումներ չի ունեցել, ինչպես բնակարանաշինությունը, լայն ընդգրկմամբ՝ ժողովրդական ճարտարապետությունը: Լինելով հայ շինարար ժողովրդի դարավոր ստեղծագործական ջանքերի արդյունք՝ կառուցվածքների այլազան ձևերով, կառուցողական տրամաբանության կատարելությամբ լայն ճանաչման է արժանացել գիտական աշխարհում: Եւ եթե հայոց կոթողային ճարտարապետությունն անհամեմատ լավ է ուսումնասիրված, ապա նույնը չի կարելի ասել ժողովրդական (գյուղական) բնակարանի վերաբերյալ, որի կառուցողական հենքից սերվել է հայկական բարձրարվեստ կոթողային ճարտարապետությունը: Առ այսօր գիտական հրապարակի վրա չկան ժողովրդական բնակարանի վերաբերյալ ազգագրական համալիր ուսումնասիրություններ թե՛ ժամանակագրական, թե՛ պատմաազգագրական ու տարածքային կտրվածքներով: Ուստի եւ հայկական ժողովրդական ավանդական բնակարանի ուսումնասիրությունը հայագիտության առավել ուշագրավ հիմնախնդիրներից է:

Բնակարանի ուսումնասիրությունը առատ նյութ է տալիս ոչ միայն կենսապահովման մշակույթի, այլեւ հասարակական կյանքի, ընտանեկան հարաբերությունների, տնտեսության եւ բնակչության կյանքի մյուս կողմերի մասին: Բնակարան ունենալու հոգսն ի սկզբանե մարդու կենսական խնդիրներից էր՝ միաժամանակ լինելով նաեւ հասարակության անդամների համախմբման, ընտանիքի կազմակերպման ու զարգացման հիմնային տարրերից մեկը, մարդու մարմնավոր գոյության կարեւոր պայմանը: Ավանդական բնակարանաշինության ուսումնասիրությամբ հնարավոր կլինի գաղափար կազմել մեր ժողովրդի անցյալի ապրելակերպի, գիտելիքների մակարդակի, հոգեբանության եւ սովորությունների մասին:

Ժողովրդական բնակարանի համակողմանի ուսումնասիրության համար շատ կարեւոր է գրավոր սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ տեղեկագրումն ու դրանց համագրումը ժողովրդի կյանքի տարբեր կողմերին վերաբերող այլ նյութերի հետ: Պատմաազգագրական հարուստ տեղեկություններ են հավաստվել օտար եւ հայ մատենագրական երկերում, Հայաստան այցելած օտար ճանապարհորդների, պետական պաշտոնյաների ուղեգրություններում: Դրանցից հնագույնը հին հունական եւ հռոմեական սկզբնաղբյուրներում պահպանված հիշատակություններն են¹: Ամենահանգամանալի եւ բացառիկ արժեքավոր տեղեկություններ հավաստող սկզբնաղբյուրը Քսենոփոնի (Ք. ա. 430–356 թթ.) «Անաբասիս» եւ «Կյուրոպեդիա» աշխատություններն են²: Դրանցում գյուղական տների նկարագրությունից երեւում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների տները տարբերվել են կենտրոնական եւ հյուսիսային շրջանների կացարաններից: Այդ առանձնահատկությունը սահմանամերձ շրջաններում, անշուշտ, բացատրվում է պաշտպանական նկատառումներով: Հույն պատմիչը արձանագրում է. «Այն գյուղը, որ նրանք (հույն զինվորները – Ռ. Ն.) եկան, մեծ էր, ուներ սատրապի համար ապարանք-ամրոց, եւ տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ»: Նման բնակարանները, ըստ ազգագրական դիտարկումների, կոչվել են ֆոլե, որը բնորոշ էր Սասունին: Դրանք 2-3-հարկանի ամրոցատիպ, լեռ քարերից պատրաստված տներն էին, որոնց առաջին հարկը կթու եւ լծկան անասուններին էր հատկացվում, երկրորդը՝ մարդկանց, իսկ երրորդը, որը կոչվում էր ռոշ, ծառայում էր գյուղատնտեսական մթերքների պահպանմանը, օտար, անցանկալի հյուրերի ընդունելությանը եւ հատկապես վտանգի դեպքում պաշտպանվելուն³: Ըստ երեւույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որտեղ կիրառվել են աշտարակաձեւ կառույցները, հետեւաբար՝ աշտարակաձեւ բնակարանները⁴: Առանձնապես ուշագրավ են Քսենոփոնի՝ Հայկական

¹ Մանրամասն տե՛ս Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Հունական եւ հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի եւ հայերի մասին (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2018:

² Տե՛ս Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 30–76:

³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Աղձնիքահայերի ընտանիքը եւ ընտանեկան ծիսակարգը (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2004, էջ 43–51 եւ գրչանկարների հավելվածը, էջ 222–227:

⁴ Տե՛ս Б. ПИОТРОВСКИЙ, Искусство Урарту, А., 1962, նկ. 55, 56:

լեռնաշխարհի կենտրոնական եւ հյուսիսային մասերի տների վերաբերյալ նկարագրությունները. «Այստեղ տները գետնափոր էին, մուտքը, ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքեւի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [գետնի միջով], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ [կովեր, հորթեր], հավեր եւ սրանց ճտերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով [«Անաբասիս», IV, 25, էջ 97]⁵: Հարյուրամյակների ընթացքում գետնափոր բնակարանը վերածվեց գլխատան՝ իր տարբեր ծածկերով⁶:

Քսենոփոնի նկարագրած գետնափոր եւ աշտարակավոր շենքերի մասին հաղորդումներ են պահպանվել հայ միջնադարյան մատենագիրների եւ մի շարք ճանապարհորդների ուղեգրական նյութերում:

Հայկական լեռնաշխարհի ժողովրդական կացարանների վերաբերյալ հայ պատմագրական սկզբնաղբյուրներում ցաքուցրիվ հիշատակությունները, ցավոք, դեռեւս բացահայտված եւ մշակված չեն՝ բացառությամբ Բուզանդի եւ Ագաթանգեղոսի երկի, որոնցում տեղ են գտել ժայռախորշերում, քարանձավներում, քարայրներում, գետնահյուղակներում՝ «առանց գույքի եւ ստացվածքի, առանց խնամքի եւ դարմանի» ճգնավորական կյանք վարող եկեղեցականների մասին նկարագրություններ⁷: Դրանցում հիշատակություններ կան զինվորական կացարան-վրանների, արքունական պալատի, արքունի եւ նախարարական վերնատների, բազմահարկ, գեղեցիկ ու մեծամեծ տների, եկեղեցական կահույքի տեսակների, գորգերով եւ բարձերով թախտ-գահավորակների, ձմեռանոց բնակավայրերի, զինվորական կացարան-վրանների, բայց ոչ ռամիկ եւ շինական աշխատավորական զանգվածների կացարանների մասին⁸: Բուզանդի երկում Արշակ Երկրորդ թագավորի զորանոցների վերաբերյալ այսպիսի նկարագրություն կա. «Գնում տեսնում էին, որ զորանոցը դատարկ էր, մեջը մարդ չկար, որովհետեւ (զորքերը) թողել էին իրենց խորաններն ու վրանները, հովանոցներն ու սրահակները

⁵ Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Հունական եւ հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի եւ հայերի մասին, էջ 64-65:

⁶ Տե՛ս անդ:

⁷ Տե՛ս ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԿ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1987, Զ. դար., գլ. ԺԶ., էջ 415:

⁸ Տե՛ս Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Երեւան, 2013, էջ 29-32: Տե՛ս նաեւ Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Ագաթանգեղոսի երկը՝ վաղմիջնադարյան հայոց կենսապահովման մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, ԼՀԳ, 2018, թ. 3, էջ 25-40:

(դահլիճները), բազմոցներն ու անկողինները, կահավարասիքը եւ սարքերը, մինչեւ անգամ իրենց գանձերը»⁹:

Պատմագիրը շատ հակիրճ անդրադարձել է նաեւ արքունական պալատի եւ այլ շինությունների կառուցվածքին, տեսքին: Նա հիշատակում է. «Պապ թագավորի տան նրբանցքը երկայն էր եւ լույսի համար շատ երդիկներ ուներ: Երկայն նրբանցքից բացվում էր սեղանատան դուռը, եւ առանձին դռնով՝ հանդերձատունը, որտեղ կատարվում էր թագավորների թագադրությունը» (V դար., գլ. 2, էջ 313-315): Մեր կարծիքով, արքունական այս պալատի երդիկավոր նրբանցքն է նկատի ունեցել անվանի ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը, որ Ազգագրության պետական թանգարանի (Սարգարապատ) շենքի լուսավորությունը իրականացրել է նմանատիպ երդիկներով: Բուզանդը հանգամանորեն ներկայացնում է արքունի եւ նախարարական տների կահույքի տեսակները: Նա հիշատակում է «արքունական գահույք»-ի (գահի) մասին. «Նրան (Ներսես Մեծին – Ռ. Ն.) հրավիրեց Պապ թագավորը իր ապարանքը Եկեղյաց գավառի Խախ ավանում. նրա համար ընթրիք պատրաստեց, Աստծու մարդուն աղաչեց, արքունական գահույքը բազմի» (V դար., գլ. ԻԴ, էջ 331): Մի այլ տեղ հիշատակում է «տախտ գահուն», այսինքն՝ եռակողմ թիկնակներով, գորգերով ու բարձերով թախտ-գահավորակներ, որ հայոց կենցաղում պահպանվեցին մինչեւ Ի. դարի սկզբները՝ խոշոր եւ ունեւոր գերդաստանական տներում: Բուզանդն ակնարկներ ունի նաեւ վաղ միջնադարյան Հայաստանի վերնատների գոյության վերաբերյալ. «...վայ նրան, որ տուն է շինում ոչ արդարությունք եւ վերնահարկ է կառուցանում՝ ոչ իրավունքով» (IV դար., ԺԳ, էջ 177): Խոսվում է նաեւ բազմահարկ, գեղեցիկ ու մեծամեծ տների գոյության մասին: Ցավոք, հասարակ ռամիկի եւ շինականի տների մասին գրեթե բան չի ասված:

Ազգաթանգեղոսը եւս նկարագրություններ է թողել «անապատ», «անշեն», ոչ համայնքներով բնակեցված վայրերում «ժայռերի ծակերում», «ժայռերի խորշերում», «քարանձավների ծերպերում» ապրող «լեռնակյաց», «մենակյաց» ճգնավորական կյանքով ապրող եկեղեցականների մասին միայն: Ըստ նրա հավաստման՝ լուսավորության հիմնական միջոցը, բացի մոմերից ու մեղրամոմից, ձիթաճրագն է եղել¹⁰:

⁹ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԳ, Դ. դար., գլ. Ի., էջ 211:

¹⁰ Տե՛ս ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Հայոց պատմություն, աշխ. թարգմ. Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան, 1983, գլ. ԺԳԱ., 845, էջ 471, գլ. ԺԳ., 145, էջ 89:

Բուն ժողովրդական ճարտարապետությունը մատնանշող տուն կամ շենք եւ այլ ընդհանուր արտահայտություններից բացի, պատմագրություն մեջ կան նաեւ մասնակի վկայություններ: Այսպես օրինակ՝ Ղազար Փարպեցին հիշատակել է այն այրաբնակարանները, որոնք յուրօրինակ գետնափոր տներ էին¹¹:

Գետնափոր տան նկարագրություն է թողել է. դ. պատմագիր Հովհան Մամիկոնյանը¹² «Տարոնի պատմությունը» աշխատության մեջ: Պատմագիրը երկու անգամ հիշատակում է. «Բոլոր գանձերը լցրին գետնափոր տներում», «Վաղ առավոտյան Սյունյաց իշխանի մոտ բերին քրմերից մեկին եւ նրան աղաչում էին՝ ցույց տալ թաքցրած գանձերի տեղը, ինչպես նաեւ գետնափոր բնակարանի դռները» (Հովհ. էջ 36, 45): Թովմա Արծրունին նշում է. «Զի էր նորա գանձ բազում ի կարաս թաքուցեալ ի գետնափոր տան»¹³, որ հավանորեն նկուղային հարկ էլ կարող էր լինել: Կ. Գանձակեցին գրել է, որ անոթները եւ ոսկե պարագաները, արծաթե եւ այլ առարկաներն ու տեսակ-տեսակ հանդերձները մարդիկ թաքցրել էին «ի դարանս եւ ի տունս գետնափորս»¹⁴: Ստեփանոս Օրբելյանը, մի շարք բաժանմունքներից բացի, եկեղեցու տնտեսական շենքերի համալիրներում նշել է. «Շինէ եւ գեղտանոցս գետնափորս ի ներքոյ վանիցն ծածուկ երկրաւ՝ բազում տունս եւ դարանս ի պետս եկեղեցոյն»¹⁵:

Այս տեսակետից ուշագրավ են Ժ. դարի պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու նկարագրությունները: «Պատմություն» երկում նա ներկայացնում է հայոց բնակարանը՝ իր բաղադրատարրերով, գործառութային դերով, պարսպապատ բակերով, ինչպես նաեւ տեղեկություններ հաղորդում փորածո քարայր-բնակարանի, անապատականների՝ ճգնավոր եկեղեցականների կացարան-խուղերի (գետնափոր տների), Գառնիի եւ Դեղարդի բարձրաբերձ քարայր բնակարանների մասին¹⁶: Նա անդրադառնում է նաեւ հայկական գմբեթավոր եկեղեցիներին՝ եկեղեցապատկան շինություններով, տնտեսական կառույցներով, հյուրատներով,

¹¹ Տէն ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1982, էջ 21:

¹² Տէն ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ, Տարոնի պատմությունը (աշխատասիրությամբ Վ. Հ. Վարդանյանի), Երեւան, 1989 (այսուհետեւ՝ Հովհ. եւ էջը):

¹³ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917:

¹⁴ ԿՐԻԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961:

¹⁵ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911:

¹⁶ Տէն ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻՋԵՅԻ, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երեւան, 1988, էջ 49-52, 210:

արտադրական կառույցներին՝ ձիթհաններ, ջրաղացներ եւ այլն¹⁷։ Հանգամանալի ներկայացնում է Նոր Զուղայի կառուցապատման աշխատանքները. «Շինեցին շենքեր՝ հրաշալի ձեւավորումով, կամարակապ փողոցներով, թեւավոր ապարանքներով, հովասուն դստիկոններով (վերնատուն), բարձրաբերձ ու արքայավայել շինվածքներով...»¹⁸ եւ այլն։ Նրա հավաստմամբ՝ «Հայոց վանքերի յուրաքանչյուր սեւագլուխ ուներ իր առանձին ունեցվածքը, այգին եւ բուրաստանը, փեթակը եւ տունը, մառանը եւ ամբարանոցը։ Այս բոլոր շինվածքներից միայն պարիսպն էր հողից շինված, իսկ մնացած բոլորը՝ տաշված քարով, թրծված աղյուսով, կրով ու գաջով, գեղեցիկ ու վայելուչ հորինվածքով»¹⁹։

Առաքել Դավրիժեցին մատնանշում է նաեւ բնակարանի ներսույթի մաս կազմող կահույքի որոշ տեսակներ. բարձրաոտ սեղաններ, քանդակապատկերներով փայտե բազկաթոռներ՝ եկեղեցիներում եւ ունեւոր ընտանիքներում, իսկ գյուղական վայրերում՝ ճաշասեղանի դեր կատարած կարճաոտ քուրսին իր փռոցով, զարդանախշված փայտե եւ պղնձե սկուտեղներ, հասարակ եւ ասեղնագործված սփռոցներ, կաշվից եւ մորթուց պատրաստված փռոցներ, ճիպոտներից եւ ծղոտից հյուսված սալաներ եւ այլն։

Ժէ. դ. վաճառական Զաքարիա Ագուլեցին (1630–1691 թթ.) իր ճանապարհորդութունների օրագրում²⁰ նկարագրել է ունեւոր գերդաստանի բազմաբաժին իր հայրենի տունը, որի համալիրը ներկայացնում էին ձմեռնատունը, սրահը, վերնատունը, ներքնատունը, մաղազան, քոշքը, օթախը, քաշթավան օթախը եւ երկրորդ հարկի թավան օթախը։ Իսկ Օշականում նկարագրել է պարսպապատ տուն՝ ներքնատնով, վերնատնով, գինետնով, ձիանոցով, մարագով եւ այլ բաժանմունքներով։ Նա հիշատակել է նաեւ մորթե նստարան կոչված նստելու փռոցները։

Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին (1627–1699 թթ.) իր «Պատմության» մեջ թեւեւ անուղղակի, գրում է, որ ջորի նստած մարդն էջմիածնից Երեւան մեկնելիս ճանապարհին Կավակերտ գյուղում շփոթությունից «եւրեւրով ջորույ ի տանիս մի եւ բլաւ տունն, եւ անկաւ ինքն եւ ջորին ի

¹⁷ Տէս Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Հայ ազգագրական տեղեկությունները ըստ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի, «Պատմություն եւ մշակույթ», Հայագիտական հանգես, Գիտական հոգվածների ժողովածու, Բ., 2011, էջ 251–270։

¹⁸ Տէս Ա.ՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Պատմություն, էջ 60։

¹⁹ Տէս անդ, էջ 234։

²⁰ Տէս «Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը», Երեւան, 1938։

տունն»²¹։ Նշանակում է՝ Կավակերտ գյուղը Ժէ. դարում շարունակում էր մնալ գետնափոր կամ առնվազն 3/4-ով կիսագետնափոր։

Խնձորեսկի քարայր բնակարանների վերաբերյալ ուշագրավ նկարագրություն է թողել Ժէ.-ԺԸ. դդ. նշանավոր հոգեւոր առաջնորդներից Աբրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոսը (1734–1737 թթ.)՝ «Պատմութիւն անցից իւրոց եւ Նադիր շահին Պարսից» (Վաղարշապատ, 1870) աշխատության մեջ։ Այստեղ խոսվում է Սյունիքի դժվարամատչելի լեռներում եւ կիրճերում ապաստանած հայ բնակչության ստեղծած հաղորդակցության անհրաժեշտ միջոցների մասին՝ արտաքին աշխարհի հետ կապ ունենալու, իրեն եւ ընտանիքին անհրաժեշտ ուտեստ, ջուր եւ այլ պետքեր ձեռք բերելու համար։ Նա գրում է. «...Խնձորեկ (Խնձորեսկ) գիւղ, որ է ի մէջ քարաժեռ լեռանց մեծամեծաց, եւ ունի անբաւ բարձրութիւն, եւ նեղանցուկ ճանապարհ ի մէջ ձորոյն, եւ տեսանք հիանալի մի բան. եւ զգեղն թողեալ էին՝ որ է մէջ ձորոյն, վասն ահին օսմանցւոց եւ Ղառայ-շօղուոց Քրտերոյն՝ դէմ հանդիման միմեանց փորեալ յապառաժ վէմս՝ քարայր՝ որք են մաղարայք, իւրաքանչիւր ոք վասն իւր տան բնակութեան շինեալ բնակէին. կանայք զտղայս ստնդիացս կապեալ ողին իւրեանց, նոյնպէս եւ զսափոր ջրոյ եւ այլոց հարկաւոր իրաց, եւ նոյնպէս փոկով ելանէին ի վեր, եւ մտանէին ի բարձրագոյնս որչա վիմաց, եւ քաշէին զփոկն առասանն ի վեր՝ որ այլ մարդ ոչ կարէր մտանել»։

Եկեղեցական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, կաթողիկոս Սիմեոն Երեւանցու (1763–1780 թթ.) «Զամբռ»²² աշխատության ազգագրական բազմահարուստ նյութերի շարքում ուշագրավ են հայ ժողովրդական բնակարանի վերաբերյալ հիշատակությունները։ Նա էջմիածնի տնտեսական շենքերի մասին խոսելիս ցույց է տվել տների համալիրներ, որոնք աղյուսից ու փայտից էին կառուցված եւ խուց-օդաններից բացի, ունեին գավիթ, գոմ, ջորետուն, իշատուն, ուղտատուն, նախրատուն։ Սիմեոն Երեւանցին տան համալիրի մեջ թվարկել է՝ այվան (հովանոց), սանտուխխանա (նախասենյակ, արկղախուց), թանապի (վերնասենյակ), զերզամբի (ներքնախուց-սառնատուն), մառան, աշխանա (խոհանոց), ձիանոց, մարագ։ Նորագյուղում տան համալիրի մեջ առկա են՝ այվան, սանտուխխանա, թանապի, զերզամբի, մառան, աշխանա, ձիանոց, մարագ։ Օշականում, նրա նկարագրությամբ եղել է պարսպապատ տուն՝

²¹ «Զաքարիա Սարկավագի Պատմութիւն», Ա., Բ., Գ. հատոր, Վաղարշապատ, 1870։

²² Տէս ՍԻՄԷՈՆ ԿԹՂ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ, Զամբռ, Վաղարշապատ, 1873։

ներքնատնով, վերնատնով, գինետնով, ձիանոցով, մարագով եւ այլ բաժանմունքներով: Հեղինակը նշել է նաեւ տան առանձին բաժանմունքներ՝ կարասատներ, հնձաններ, երեսբացներ, ամբարանոցներ, գործատներ, մարագներ եւ լուսամուտավոր տներ, փուռ, սպանդանոց, ձիթհաններ, ջրաղացներ:

Անշուշտ, ժողովրդական բնակարանի եւ ներսույթի վերաբերյալ հարուստ հիշատակություններ են պահպանված միջնադարյան հայ պատմագրության էջերում: Դրանք կարող են մասնագիտական, ազգագրական հետազոտության:

Այսպիսով, ակներեւ է, որ միջնադարյան պատմագրական տվյալները ժողովրդական շենքերի վերաբերյալ համապատասխանում են ժԹ. հարյուրամյակի եւ Ի. դարի սկզբների ճարտարապետությանը: Փոփոխությունները, որ զգալի չեն, հիմնականում վերաբերում են հարկաբաժինների բազմացմանն ու հարկայնությանը: Բայց այդպիսի շենքեր ունեցել են ունեւոր վերնախավը եւ վանական միաբանությունները:

Հայ ժողովրդական բնակարանների մասին նկարագրական տեղեկություններ են հաղորդել Մերձավոր Արեւելք, Անդրկովկաս եւ Հայաստան այցելած եւրոպացի, ռուս եւ հայ մի քանի ճանապարհորդներ՝ Ռոյ Գոնսալես դի Կլավիխոն, Մորիերը, Տեքսիեն, Դյուբուան, Ռոբերտ Կեր Փորտրին, Ուիլիլմ Աուզլեյը, Մոթկեն, Կոնտ դե Շոլեն, Հաքստհաուզենը, Մորից Վագները, Զոն Զոնսընը, ռուս նշանավոր գրողներ Պուշկինը, Դրիբոյեդովը եւ այլք:

Ռոյ Գոնսալես դի Կլավիխոն ժԵ. դարասկզբին հանգամանալի բնութագրում է Երզնկա քաղաքի տների՝ միմյանց կպած լինելը, փողոցների վերածված տափակ կտուրները²³:

Էրզրումի շրջանում գետնին հավասար տների վերաբերյալ ժԹ. դարի սկզբին նկարագրություն է թողել անգլիացի դիվանագետ ճանապարհորդ Մորիերը (1780–1849 թթ.). «Տներն ընդհանրապես շինված են քարից, ունեն փայտյա առաստաղ եւ պատշգամբ: Կտուրներին խոտ է բուսնում... բարձր տեղից դիտելիս, տների կտուրները դժվարությամբ են զանազանվում դաշտից»²⁴: Մի այլ տեղ նա գրում է. «Մենք հասանք

²³ ՏՆՄ Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ, Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքները արաբ եւ եւրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX–XV), «Պատմություն եւ մշակույթ», Հայագիտական հանդես, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական հոգվածների ժողովածու, 2014, էջ 438–452:

²⁴ ՀՈՎՀ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ուղեգրություններ, հտ. 2., Երեւան, 1932, էջ 284:

Եքրեկ [Ekrek] հայ գյուղ (Ագարակ գյուղն է Թալինի տարածաշրջանում, 1931 թ. գյուղն ուներ 411 բնակիչ)²⁵, որի տները նման են Քսենոփոնի Հայաստանում նկարագրածին, եւ կարելի է նկատել, թե նույնանման տներ ունեն Հայաստանի ամբողջ տարածքում, ներառյալ Վրաստանի մի մասը, որ նշանավոր է իր ցրտի խստությամբ (հավանաբար նկատի ունի Զավախքը – Ռ. Ն.): Բնակիչները կատարում են բավականին ընդարձակ պեղում, որ գետնի բնույթին համաձայն տալիս են նրանց տան մեկ, երկու կամ երեք կողքերը, եւ հետո մնացյալը կառուցում են կիկլոպյան պարիսպների նման վիթխարի քարերով: Սրանց վրա դնում են շատ հաստ գերաններ եւ ապա ամբողջությունը ծածկում են հողով, այնքան հաստատուն կերպով, որ երբ ման ենք գալիս գյուղում, դժվար է ասել, թե դուք քայլում եք մի տան կտուրի, թե մի գետնի վրա: Նրանք միայն մի անցք են թողնում կատարին (կտուրին՝ երգիկ – Ռ. Ն.), որ լուսավորում է ընտանիքի բնակած սենյակը: Այս սենյակը բաժանված է հաստ տախտակներով ու ճաղերով (ճիպոտահյուս միջնորմ – Ռ. Ն.) ներքնամասի մեծ մասից, որ ծառայում է որպես ախոռ կենդանիների համար: Մի կարգ պարագաներում բնակիչները իրենց բնակարանն էին իջնում վերելից, բայց եւ ընդհանրապես նրանք ու կենդանիները հասարակաց մի մուտք ունեն, ինչպես բնակության համար ընդհանուր մի վայր: Բնակիչներն ու կենդանիները իրար տաք են պահում, առաջինները՝ կրակ վառելով (թոնրի կրակով – Ռ. Ն.) իրենց հարկաբաժնում, եւ վերջինները՝ իրենց շնչառության տաքությամբ»²⁶:

Ֆրանսիացի ճարտարապետ Տեքսիեն, 1836 թ. անցնելով էրզրումի շրջանով, հյուրասիրվելով հայի տանը, հետեւյալն է նկարագրում. «Այսօր, ինչպես Քսենոփոնի ժամանակ, հայերը հավաքվում էին առանց լուսամուտների մի սենյակում, նրա մեջտեղում գտնվող թոնրի շուրջ, որի ծուխը դուրս է գալիս կտուրից բացված անցքով (երգիկով): Վերելի մասում զետեղված է ակութն իր ծխնելույզով, եւ նրա դիմաց՝ կտուրի վրա, մի փոքրիկ ծակ (երգիկ – Ռ. Ն.)՝ լույսի համար: Հատակը հող եւ կարծրացած, բայց կոպիտ կապերտներ փռված են կողքերում, որոնց վրա աթոռ: Պատերը պարզապես չորացած են, որոնց մեջ կան բացված փոքրիկ պահարաններ, ընտանիքի փոքր սեփականությունները պահելու համար: Կրակարանի ճիշտ վերելը նույն տեսակ շատ փոքրիկ մի խոռոչ կա, ուր

²⁵ Տե՛ս անդ, էջ 365, ծան. 4:

²⁶ Անդ, էջ 361:

դնում են ձեռքի լամբարը, որ միշտ վառվում էր, երբ ես իրենց հյուրն էի: Բարձրագիր մասը կազմող մարդկային բնակարանից ցած, մնացյալ մասը հատկացված էր կենդանիներին»²⁷:

Ֆրանսիացի մեկ այլ ճանապարհորդ՝ Դյուբուան, 1829 թ. անցել է Ծովագյուղ (Չիբուխլու), Զրառատ (Ռնդամալ), Աթարբեկյան (Քարվանսարա) գյուղերով ու թողել իր տպավորությունը այդ գյուղերի տների վերաբերյալ. «Տները ամեն տեղ միատեսակ են, - գրում է նա, - մի տեղ մի քիչ ավելի շատ խնամք կա, մի ուրիշ տեղ՝ պակաս: Սրանք նման են վրացիների գետնափոր բնակարաններին: Մի երկրում, ուր պակասում է վառելափայտը, եւ ուր ձմեռը սաստիկ ցուրտ է լինում, մարդ ամեն կերպ ջանում է որոշ տաքություն ստեղծել իր տան մեջ եւ պահպանել այն, դրա համար էլ տան բնակելի մասը տեղավորում են ախոռի կամ գոմի մեջտեղում, որը սովորաբար գոմից մի քանի ոտք ավելի բարձր է կառուցվում, մնացյալ ամեն ինչ գտնվում է նույն միջավայրում: Այս բարձր մասը մնացյալ մասերից անջատվում է կոպիտ ճաղերից պատրաստված ցանկապատով, որն իր հերթին ամրացված է փայտի սյուներին: Տան մեջ տեսնում ենք, լսում ենք, զգում ենք այն բոլորը, ինչ կատարվում է մեր շորս կողմը»²⁸:

Անգլիացի նկարիչ եւ ճանապարհորդ Կեր Փորտըրն (1817-1820 թթ.) վրաստանից Հայաստան անցնելիս նկարագրում է Թիֆլիսի տները. «Այստեղ կա միայն ցածրիկ հողե կտուրներով տների հավաքածու, կառուցված հողե աղյուսից, խառնված քարի ու ցեխի հետ, դռներն ու պատուհանները չափազանց փոքր, վերջիններս ծածկված թղթով, որովհետեւ ապակի շատ քիչ են գործածում, թանկության ու հազվագյուտ լինելու պատճառով, հիրավի բնակիչներն այնքան վարժված են ապրելու մի տեսակ կես մթնոլորտի մեջ, իրենց լեռների ստվերներից ու բնակարանների անձկությունից, որ նրանք որեւէ կերպ լույսի պահանջ չեն զգում... Փողոցներն առանց բացառության նեղ են, անհանդուրժելիորեն ցեխոտ են՝ անձրեւոտ եւ փոշոտ՝ չոր եղանակին»²⁹: Ապա նկարագրում է Ուզունլար (Օձուն) գյուղի տները. «Պարզուկ մի գյուղ է, ավելի ճիշտ է ասել՝ թշվառական հյուղակների մի կույտ: Թերեքից հեռանալուց հետո իմ տեսած բոլոր գյուղերը առավել կամ նվազ չափով

²⁷ CH. TEXIEN, Description de L'Armenie, La Parise et Mesopotamie, Paris, 1842, p. 68.

²⁸ FRÉDÉRIC DUBOIS DE MONTPÉREUX. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, Paris, 1839, t. III, p. 333.

²⁹ ՀՈՎՀ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ուղեգրություններ, հտ. 2., էջ 713:

միեւնույն նմանությունն ունեն»³⁰։ Նույնը Համամլուում (Սպիտակ)։ «Սակայն այս վայրի հյուղականների բնակիչներին արդարություն անելու համար, պետք է ասել, թե հակառակ իրենց բնակարանների խեղճության, նրանք ներսում պահում են մի պատրաստակամ ազնվություն, որ երախտագիտությամբ հիշում է Կովկասի վաստակաբեկ ուղեւորը... Նրանց բնակարաններից մեկի նկարագրությունը բավական ճիշտ պատկեր պիտի տա. ներսը մի սենյակ է տասնվեց-տասնյոթ քայլ լայն եւ հաճախ նույնքան եւ ավելի երկար, մի տարածություն, որ համեմատական չէ տան դրսի ցածրությանը, բայց գետնի երեսից չորս ոտք խոր փորված է, որ տալիս է բնակարանին բավական բարձրություն, թեեւ դրսից աննկատելի։ Մի ծայրում, սովորաբար դռան մոտ, որ տարածությունը չի փորված, բավականաչափ կազմելու համար մի առանձին սենյակ, բայց այլապես բաժանելի չէ տան մյուս մասից, բացի իր բարձր հասակով։ Տները ավելի շատ հարմարված էին անասուններին, ոչ թե մարդկանց։ Մեծ սրահում, որը կազմում էր տունը, կա բարձր տարածություն՝ էստրադա (թմբիկ-հողե բարձրադիր բնակելի մակերես – Ռ. Ն.), շրջապատված ցանկապատով։ Այստեղ բնակվում են մարդիկ, իսկ սենյակի մնացած մասերը գրավում են անասունները՝ ձմեռ ժամանակ։ Հյուրերը սովորաբար ընդունվում են բնակարանի այս բարձր մասում, ուր փռված են գորգեր, խսիրներ կամ մինդարներ³¹։ Հայկական Կարսից-էրզրում ընկած ճանապարհի հյուղական տները անվանում է գետնափոր, «գետնին կպած»։ Որում մարդկանց բաժանմունքը մի քանի ոտ բարձրադիր է՝ թմբկամասով եւ դրանով անջատվում է կենդանիներին հատկացված գոմից։ Մեկ բաժնով տունը ծառայում է եւ մարդկանց, եւ անասուններին»³²։

Անգլիացի դիվանագետ Ուիլիլմ Աուզլեյը (1769–1842), որը 1812 թ. Թավրիզից Թուրքիա ճանապարհին անցել է Հայաստանով, Կարսի շրջանի հայկական տների մասին գրել է. «Օտարականները կարող են անցնել բազմաթիվ ցածր հողածածկ տների վրայով... որքան ես կարող էի դատել, բոլորն էլ շինված էին գրեթե միեւնույն եղանակով, պարունակելով միայն մի ընդարձակ սենյակ, որի մեծագույն մասը գիշերվա ընթացքում կամ տաքության, կամ ցրտի ժամանակ հատկացված է կենդանիներին,

³⁰ Անդ, էջ 738։

³¹ Տե՛ս անդ, էջ 826–827։

³² Տե՛ս անդ։

հավերին, մինչ տնատերը եւ նրա ընտանիքը գրավում են մի փոքր տարածություն, շրջապատված ճաղերով եւ սովորական գետնից բարձր միայն երկու-երեք ոտք»³³։ Ապա շարունակում է. «Թողանլի հայերով բնակեցված գյուղում իմ բարի հյուրընկալի բնակարանում այս տարածությունը տախտակամած էր, ձեղունված եղենափայտով, եւ պարունակում էր մի քանի դարակներ ու կախարաններ՝ հագուստների համար, եւ մի լավ կրակարան, բացի թախտից (բազմոց), մի լավ փայտյա նստարան, որի վրա փռեցի իմ ներքնակը։ Պատուհաններ չկային, լույսը եւ օդը մտնում էին միակ դռնից եւ աղոտորեն՝ կտուրի երկու փոքրիկ անցքերից»³⁴։ Վառելիքը տանը մերձակա աթարի դեզերն էին։ Ապա ուղեւորը գրում է, որ այս ծանր օդի պայմաններում մարդը կենդանիների հետ ապրում է նրանց շնչառության ջերմությունից օգտվելու եւ սեփականությունը իր աչքի առաջ ունենալու, քուրդ եւ թուրք ավազակներից այն պաշտպանելու համար³⁵։

ԺԹ. դ. գերմանացի ճանապարհորդ գեներալ Մոլտկեն գրում է. «Մինչեւ այսօր էլ հայերն ապրում են գետնափոր տներում, նրանց տանիքները գետնից հազիվ մի քիչ են բարձր։ Շատ անգամ ճանապարհորդը հասնելով գյուղ եւ կանգնած լինելով նրա տների տանիքների վրա՝ գլուղն է փնտրում, չնկատելով այն։ Միայն այն ժամանակ է գլխի ընկնում, երբ իր ձիու առջեւի ոտքերը ծխնելույզի (երդիկի) մեջ են խրվում...»³⁶։

Ըստ ֆրանսիացի ճանապարհորդ Կոնտ դե Շալեի՝ «Երզնկայի գավառում տները սովորաբար գետնի կամ լեռնակողի մեջ փորված խոռոչներ են, շատ անգամ գոմը առանձնացված չէ նրանից որեւէ միջնորմով. ձին, կովը, եզը, ոչխարը, այծն ու հավերը, մեծ ընտանեկանությամբ (ընտանեկան մեծ կազմով – Ռ. Ն.) ապրում են այստեղ եւ իրենց կենդանական տաքությունը ձմեռը ջերմացնում են բնակարանի ներսը։ Լայն թախտը (հավանաբար հողաքարե – Ռ. Ն.) տարածվում է խուղի (գետնափոր տուն – Ռ. Ն.) շորս պատերի երկարությամբ»³⁷։

Ավգուստ Հաբստհաուզենը (1792–1866) պրուսական պաշտոնյա էր, ազգագրագետ, տնտեսագետ։ Իր գրքի Հայաստանին վերաբերող մի քանի գլուխների հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել «Կոռնկ Հայոց

³³ Անդ, էջ 474։

³⁴ Անդ։

³⁵ Տէս Անդ, էջ 475։

³⁶ Խ. ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հտ. Բ. Երեւան, 1941, էջ 196–197։

³⁷ LE CONT DE CHOLET, Armenian Kurdistan et Mesopotamie, Paris, p. 195.

աշխարհին» ամսագրում³⁸, Ե. Բաստամյանի թարգմանությունը: Արիստակես Սեդրակյանի թարգմանությունը ու հարուստ ծանոթագրություններով հայ կյանքին առնչվող հատվածները գրաբարով հրատարակվել են 1872 թ.³⁹: Քանաքեռի ճանապարհորդությունը նկարագրելիս Հաքստհաուզենը հիշում է, որ հաշատուր Աբովյանի հայրական տունը շրջապատված է եղել հրաշալի ծաղիկներով, եւ անում է մի նուրբ դիտարկում: «Հայերն ամենուր առատորեն աճեցնում են ծաղիկներ, այն դեպքում, երբ վրացիներն ընդհանրապես չգիտեն խնամել ծաղիկներ: Տան համալիրում,– նշում է հեղինակը,– գրաստներու բակը, որ առանձնանում է պատած պատշգամբով, եւ որ [տեղացիները] կոչում են սաք[ու], այստեղ հավաքվում են շատ անգամ, մանավանդ ձմեռը, կրակի [բուխարու] շուրս կողմը, ամբողջ ընտանիքը, այստեղ են գալիս հարեւանները, եւ շատ անգամ այստեղ են հյուրընկալվում օտարականները»⁴⁰:

Գերմանացի երկրաբան Մորից Վազները «Ճանապարհորդություն ի Հայաստան» (1851) գրքում գրում է, որ Սեւանի հյուսիսային կողմերի հայոց տները կիսագետնափոր էին, որի պատճառը, տեղացիների պատմածների համաձայն, ձմռան ցրտերն են (էջ 25): Իհարկե, այս կարծիքն ամբողջական չէ, պետք է այն պայմանավորել միայն բնակլիմայական-աշխարհագրական գործոնի ազդեցությամբ՝ անտեսելով ընկերային-տնտեսական հարաբերությունները, ինչպես նաեւ արտադրողական ուժերի զարգացումը, այդուհանդերձ, նրա բերած փաստերը խիստ արժեքավոր են⁴¹:

Բրիտանական բանակի գնդապետ Զոն Զոնսընը, որ իբրեւ սպա ծառայել էր Հնդկաստանում, 1817 թ. նոթագրել է իր՝ Պարսկաստան, Հայաստան, Անդրկովկաս կատարած ուղեւորությունը: Նա գրում է, որ Երեւանում հայերն ավելի շատ են, քան մահմեդականները, «քաղաքն ունի բազմաթիվ գեղեցիկ պարտեզներ ու տներ...»⁴²: [Նախիջևանում] իջեւանեցինք մի հայի պարտեզում, ուր մենք ընդունվեցինք ծայրաստիճան լավ, խաղաղ ու մեկուսի հարմարություններով: Մեր հյուրընկալը նշանավոր կերպով ուշադիր էր եւ հյուրասեր... Նա կապերտներ փռեց,

³⁸ Գ. տարի, թիւ Ա., յունուար, Տփղիս, 1862, էջ 20–23:

³⁹ Տէս «Բարօն Օգոստոս Փօն Հաքստհաուզենայ Ճանապարհորդութիւն յայսկոս Կովկասու՝ այն է ի Հայս եւ ի Վիրս», Վաղարշապատ, 1872, 410 էջ:

⁴⁰ «Կոռնկ հայոց աշխարհի», 1862, էջ 25: Տէս նաեւ А. ФОН ГАКСТАУЗЕН, Закавказский край, т. 1, 2, СПб., 1857:

⁴¹ Տէս ՄՈՐԻՑ ՎԱԳՆԵՐ, Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851, էջ 25–27:

⁴² Հովհ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ուղեգրություններ, հտ. 2., էջ 640:

բարձրեր դրավ, մեզ բերեց ջուր, հաց եւ այն ամեն բան, ինչ որ ենթադրվում էր, թե մենք ցանկանում էինք: Հայերը,– ինչքան կարճ ժամանակում ես տեսել եմ նրանց,– աշխատասեր եւ հանդարտաբարո, երկրագործական պարապմունքների, ջուլհակության եւ ուրիշ օգտակար արհեստների մեջ նրանք շատ են գերազանցում մահմեդականներին: Ընդհանրապես նրանց մահմեդական դրացիները շատ արհամարհանքով են նայում նրանց վրա, մինչ իրենք (մահմեդականները) անարժեք են, ծուլ, մեծախոս, բայց ստորին ցեղ, նշանավոր իրենց խարդախությանը եւ նախապաշարումով կապված իրենց ցեղին ու աղանդին: Նրանք կարծում են, թե գերազանց են բոլորից, տգիտությանը ու նախապաշարումով ուժճացած իրենց ամբարտաւանությանը, իրենց իրավունք են համարում շատ պարագաներում վիրավորելու քրիստոնյաներին...⁴³: Ղարաբլիսայում, որ ռուսական բանակի կայանն էր նաեւ, տները շինված են փայտից, իրար ագուցված՝ կազմելու համար զորավոր պատեր. կտուրները ծածկված են հողով: Բոլորի գետնի հատակները, նույնիսկ այն [բնակարանների], ուր զինվորներն են ապրում, երեք ոտք խոր են...»⁴⁴:

Պուշկինը Թիֆլիսից Ղարս գնալու ճանապարհին մոտենում է մի գյուղի, բայց տները գետնափոր լինելու պատճառով կասկածում է, թե գյուղ է. «Ես տեսա մի կողմում քարակույտեր, որոնք նման էին խրճիթների, եւ գնացի նրանց կողմը: Պարզվեց, որ իսկապես, հասել էի մի հայկական գյուղի: Մի քանի կին խայտաբղետ ցնցոտիները հագնեցին նստած էին գետնափոր խրճիթի տափակ կտուրին»⁴⁵: Համանման նկարագրություն է թողել 1819 թ. Ա. Ս. Գրիբոյեդովը՝ Թիֆլիսից Երեւան անցնելիս⁴⁶:

Հայկական մարզի եւ Երեւանի տների վերաբերյալ բավականաչափ նկարագրություններ կան Ի. Շոպենի հաշվետվության մեջ⁴⁷: Անդրկովկասի վարչական միավորների, հետեւաբար եւ Հայաստանի բնակչության համառոտ նկարագրությանն է նվիրված «Обозрение российских владений за Кавказском» ժողովածուն:

Ռուս պատմաբան Պոտտոն, անդրադառնալով 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետեւանքով էրզրումի վիլայեթից հայ

⁴³ Անդ, էջ 635:

⁴⁴ Անդ, էջ 649–650:

⁴⁵ А. Пушкин, Полное собрание сочинений, 1949, М., т. IV, с. 437.

⁴⁶ Տէս Ա. Ս. ԳՐԻԲՈՅԵԴՈՎ, Ճանապարհորդական նոթեր, Հայպետհրատ, 1945, էջ 18:

⁴⁷ Տէս Ի. ШОПЕН, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852:

բնակչության գաղթին, գրում է, որ էրզրումից առաջին քարավանը դուրս եկավ 500 հոգով, իսկ Կարսից միանգամից գաղթեց 1000 ընտանիք: Սրանք տեղավորվեցին Գյումրիում, Արագածի լանջերին, Փամբակում եւ Լոռիում: Բոլոր տեղերում պարսիկների հեռանալուց հետո դատարկ գյուղեր էին մնացել, որոնցում էլ տեղավորվեցին: Թիֆլիսի գաղթականության կոմիտեն նոր բնակավայրերում առաջարկել էր, որ հայերը կառուցեին ռուսական խրճիթների ձևի տներ, իսկ գեներալ Պասկևիչը չի համաձայնվել, գտնելով, որ գաղթյալները պետք է կառուցեն իրենց հայրենի ավանդույթի ձևով, ինչպես իրենք են կամենում: Եւ Պոտտոյի մոայլ նկարագրությամբ, իբր թե կառուցվել են ամբողջապես կիսագետնափոր տներ՝ բնակարանը եւ գոմը համատեղելով⁴⁸:

ԺԹ. դ. առաջին կեսի հայ նշանավոր գրող, լուսավորիչ Խ. Աբովյանն արդեն հատուկ մտադրությամբ իր հայրական տան օրինակով ներկայացրել է Քանաքեռ գյուղի բնակարանը⁴⁹: 1835 թ. գերմաներեն գրած «Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածում ներկայացված են կենցաղավարության ձևերը թոնրատանը, այգիներում, հյուրեր ընդունելու կարգը, կանանց եւ տղամարդկանց ժամանցները կազմակերպելու եղանակները, սեռահասակային խմբեր կազմելու սովորությունները:

Աբովյանն ավելի հանգամանալի տեղ է հատկացնում Քանաքեռի ժողովրդական շենքերին եւ տնային գույքին ու կահույքին: Նա տվել է ԺԹ. դարի առաջին կեսի ժողովրդական ճարտարապետության նկարագիրը, որն այսօր եւս օգտակար է ժողովրդական ճարտարապետությամբ զբաղվողների համար: Խ. Աբովյանի նկարագրությունը վերաբերում է բազմաբաժին շենքին, ուր մտնում էին թոնրատուն-խոհանոցը, մառանը, ննջարանները, գոմը, մարագը եւ այլն: Մեկ բաժնով շենքեր ունեցել են, սովորաբար, գյուղի չքավոր ընտանիքները:

Բազմաբաժին այդ համալիրի ամենակարեւոր եւ բազմագործառույթ բաժինը թոնրատունն էր: Սա բնակելի բաժանմունքն էր, որն աչքի էր ընկնում եւ իր մեծությամբ, եւ գործառույթների բաշխվածությամբ. այստեղ էր ընթանում գերդաստանի հիմնական առօրյան: Այն

⁴⁸ «Обозрение российских владений за Кавказском в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях», чч. 1-4, СПб., 1836.

⁴⁹ Տե՛ս В. ПОТТО, Кавказская война, т. 4, Тифлис, 1888, էջ 447, 476; Հմմտ. ԳԻՒՏ ՔԷՆՅ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ, Կարնո գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891, ԱԼ. ԵՐԻՑԵԱՆՅ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա., Թիֆլիս, 1895; Հ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ, Ախալցխայից մինչեւ Անի, «Փորձ», 1879, թ. 2:

քառանկյունաձև էր եւ գտնվում էր շենքերի համալիրի կենտրոնում: Ելումուտը կատարվում էր մի դռնով: Տան լուսավորությունն ստացվում էր երգիկից: Թոնրատունն ունենում էր պատրհաններ, որոնց մեջ իրեր էին պահվում: Թոնրատունը մյուս բաժանմունքների հետ կապող դռներ չէր ունենում: Սա հիմնական հարկաբաժինն էր:

Թոնրատանը կից գտնվում էր հյուրասենյակը, որի մուտքը բացվում էր բակից եւ ոչ թե բնակելի մասից: Հյուրասենյակն ունենում էր երկու մեծ պատուհան, որոնք ապակու փոխարեն թղթապատվում էին: Այս հյուրասենյակն ունենում էր նաեւ ահույթ եւ պատուհաններ: Սրա գաջապատված հարուստ ընտանիքներում նախազարգվում էր:

Մառանը սառն էր պահվում, որպեսզի բնամթերքը լավ պահպանվի: «Բացի ամառվանից,- գրում է Աբովյանը,- տարվա մյուս եղանակներին այստեղից բուրում է մի անուշահոտություն, որ անկարելի է նկարագրել: Երբ ներս ես մտնում, թվում է, թե գտնվում ես այնպիսի վայրում, ուր պատերը եւ առաստաղը պտղավորված են»⁵⁰: Այստեղ էր հայ գյուղացին պահում իր հանդ ու այգու պարգեւած բարիքները: «Մի կողմում մի կույտ տանձ, մի այլ կողմում՝ խնձոր, մեկ ուրիշ տեղ՝ մեծ քանակությամբ չորացրած մրգեր... մուտքի մոտ՝ գինով լի... մեծ կարասներ, առաստաղի գերաններից խիտ շարքերով կախ արած՝ խաղող, տանձի, խնձորի բազմաքանակ, մեծ ու գեղեցիկ շարեր,- այս էր առաջին հայացքից նկատում անձանդը»⁵¹:

Թանկագին հյուրերը հյուրընկալվում էին այնտեղ: «Իմ հայրն այստեղ ընդունեց իր տան ամենալավ հյուրին,- գրում է Աբովյանը,- իմ ջերմորեն սիրած բարերար, պարոն պետական խորհրդական Պարոտին՝ իր բոլոր ուղեկիցներով, թեպետ ունեինք հյուրասենյակ»⁵²:

«Մառանը միաժամանակ երիտասարդ ամուսինների ննջասենյակ էր. անտարակույս ավելի շատ հրապուրիչ, քան մի գեղեցիկ պալատ, թեեւ այնտեղ բացի իրենց անկողնուց ու թերեւս մի փոքր հայելուց, ոչ մի այլ կահ-կարասի չկա»⁵³:

Այսպիսով, ըստ Աբովյանի նկարագրության, հեղինակի օրոք բնակության, մթերքների եւ անասունների համար կառուցվում էին 3-4 բաժնով շենքեր, որոնք մեծ մասամբ պարսպապատվում էին:

⁵⁰ Տե՛ս Խ. Ա. ԲՈՎՅԱՆ, Գյուղական տների կառուցվածքը.- նույնի՝ «Երկեր», հտ. 10, Երեւան, 1961, էջ 59-96:

⁵¹ Անդ, էջ 61-62:

⁵² Անդ, էջ 63:

⁵³ Անդ:

«Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածը, Պ. Հակոբյանի կարծիքով, ընդարձակ աշխատություն է եղել. դրանից կորել են բազմաթիվ ազգագրական հատվածներ, որոնք Աբովյանը հանձնած է եղել Հաքստհաուզենին⁵⁴:

Ուշագրավ են Ապարանի եւ Արեւմտյան Հայաստանի որոշ շրջանների Լ. Սարգսյանի⁵⁵, Բ. Խալաթյանցի՝ դարձյալ Ապարանի⁵⁶ տների վերաբերյալ հիշատակությունները:

Թեեւ հակիրճ, բայց կարեւոր տեղեկություններ են հաղորդվում ԺԹ. դարավերջերին եւ Ի. հարյուրամյակի սկզբներին Արեւմտյան Հայաստանում շրջագայած հայ եւ օտար ճանապարհորդների ուղեգրություններում⁵⁷: Խնդրի ուսումնասիրության համար տեղեկատվական ուրույն նշանակություն ունի պատմական Դերսիմի հայկական բնակավայրերի եւ բնակարանների տիպերի վերաբերյալ նկարագրությունը. «[Այստեղ] բնակատեղիները, ուր շինուած են գիւղերն ու տները՝ շատ թէ քիչ ռազմական դիրք ունեցող տեղեր են, որոնց համեմատ ալ հաստատուած են գիւղերը: Գիւղերը շինուած են քառանկիւնի կամ եռանկիւնի ձեւով,

⁵⁴ Առ այսօր պահպանված տոհմական տանը մինչեւ 1926 թ. բնակվել են Աբովյանի հարազատները: 1927 թ. Քանաքեռ է գալիս լուսավորության ժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը եւ դիմում է Խ. Աբովյանի հորեղբոր թոռ Արտեմ Աբովյանին՝ խնդրելով վաճառել հայրական տունը՝ այն թանգարան դարձնելու համար: Աբովյանների տունը կառուցել էր պապ Ապովը: 1938 թ. ապրիլի 25-ին ՀՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը որոշում է ընդունում՝ «ի նշանավորումն գրող, հայ նոր գրականության հիմնադրող Աբովյանի մահվան 90-ամյակի» (նրա հայրական) տունը Քանաքեռում վերակառուցել եւ դարձնել նրա կյանքն ու գործունեությունը ցուցադրող թանգարան: Տոհմական ավանդության համաձայն՝ Խաչատուրը լույս աշխարհ է եկել Աբովյանների հնամենի տան այն հարկաբաժնում, որը գերդաստանի համար ծառայել էր որպես մառան եւ մրգերի ամբարանոց (տե՛ս Պ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Խաչատուր Աբովյան, Երեւան, 1967, էջ 72):

⁵⁵ Տե՛ս Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ, Երկեր, հտ. 10, էջ 404:

⁵⁶ Թուրքահայաստանի Դրմզլու (Բարձր Հայք – Ռ. Ն.) մասին գրում է. «Մենք իշանք մի ունեւոր գյուղացու տան առաջ: Այդ տունը քառակուսի ցածր շինություն էր, անտաշ քարերի եւ կավի մի կուտակում, լուսամուտներից բոլորովին զուրկ, հողածածկ կտուրով: Տան տերը ներս տարավ մի նեղ ու մութ շվաֆ (սրահ – Ռ. Ն.), բաց արեց մի դուռ շվաքի մեջ, եւ մենք մտանք մի խավար տեղ: Հոտը եւ անասունների ֆռնչոցը խմացրեց, որ գոմումն եմ: Գոմի մի անկյունն աղոտ լուսավորված էր: Դիմեցինք այնտեղ, դա հյուրերի համար շինված բաժանմունքը՝ օդան էր (գոմասենյակ – Ռ. Ն.): Այդ քառակուսի տարածությունը շրջապատող երկու պատերը՝ օդայի մուտքի դեմուղեմինը եւ ձախ կողմինը գոմի ընդհանուր պատերի շարունակությունն էին, բայց այդ մասում սրբատաշ քարերից շինած. իսկ մյուս երկու պատերը, որոնք բաժանում էին օդան գոմից, ցածր էին եւ գերաններից ու սյուներից շինած. դռան նման մի անցք տանում էր օդան...: Առաստաղը գերաններից ու տախտակներից էր, մեջտեղում երեք փոքրիկ ծակեր (երգիկներ – Ռ. Ն.) կային, որտեղից լույս ու թարմ օդ էր մտնում գոմը. բայց այդ փոքրիկ ծակերն էլ ձմռանը ծածկում էին» (տե՛ս Լ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Այց Թուրքաց Հայաստանին, Թիֆլիս, 1890, էջ 19):

⁵⁷ Տե՛ս Բ. ХАЛАТЯНЦ, Поездка в Апаран. – Этнографическое обозрение (ЭО), М., 1899, № 1–2:

մէջն առանց փողոց կամ որեւէ անցք թողնելու: Գիւղն ամբողջ բերդերու կամ գետնափոր մարտկոցներու տպաւորութիւն կ'թողուն տեսնողներուն վերայ: Գիւղի ամբողջ տները (10-25 կամ մինչեւ 50-ի չափ) միմեանց կցուած են, որոնց նեղ ու ցած դռները կբացուին դէպի գիւղին բոլոր կողմերը:

Տները շատ պարզ ու կատարեալ գեղջկական են: Ամենամեծ տունն ունի առանձին չորս աչք (սենեակ): Տան դրսի դռնէն ներս մտած ժամանակ իսկոյն ուշադրութիւն կգրաւի խոշոր եւ քառակուսի անծածկ բակ մը, ուր կարգիլեն 1-2 եւ մինչեւ 5 հազար ոչխարներ: Բակին մէջ երկու փոքրիկ դռներ կտեսնուին, որոնց մէկը կտանի դէպի ախոռը, իսկ միւսը՝ «կրակ տունը» – մեծ ու երկար կամ քառակուսի սենեակ մը, որ թէ՛ կրակ տուն է (խոհանոց), թէ՛ հիւրատուն է, թէ՛ աշխատութեան սենեակ եւ թէ՛ միանգամայն բոլոր տնեցիներու ննջարան է: Կրակ տան մէկ կողմը կնկատուի մրոտած դուռ մը, որմէ ներս կգետեղեն իրենց համար պատրաստած տարուան ուտելու պաշարը եւ այլն»⁵⁸:

Նկարագրական բնույթի, բայց լրացնող բազում տեղեկություններ կարելի է քաղել Ժ. Դ. ավարտի եւ Ի. Դ. սկզբների հայ գեղարվեստական գրականությունից⁵⁹: Վիպասան Ալ. Շիրվանզադեն իգգիրից էրգրում ճանապարհին տեսած գյուղերից՝ Արծափի մասին գրում է. «Փողոցներով անցնելը դժվար է, վասնզի սառույց ցեխից գոյացել են դերբուկներ, որոնց վրա կարող ենք ջարդել մեր ոտքն ու գլուխը: Գնում ենք կտուրներով. այսպես է ընդունված այս տեղերում: Ոչ մի տուն մյուսից բարձր չէ: Կտուրները կցված են իրարու միաշափ քառակուսիներով, այնպես, որ գյուղը բարձրից նմանվում է շախմատյան տախտակի: Ներսի կողմից տներն ունեն իրարու հետ գաղտնի հաղորդակցություն՝ առանձին անցքերի (փոքրիկ դռներ կամ պատուհաններ – Ռ. Ն.) միջոցով: Կարելի է գյուղի մի ծայրից մտնել առաջին պատահած տունը եւ դուրս գալ մյուս ծայրում, առանց փողոցները տեսնելու»⁶⁰: Իրոք, մեծ մասամբ այսպես են

⁵⁸ Տէս Մ. ՄԻՐԱՆՈՐՅԱՆ, Նկարագրական ուղեւորություն ի հայաբնակ գավառս Արեւելյան Տաճկաստանի. Տեղագրությունը սարեն եւ ձորեն, հնեն եւ նորեն պիտանի գիտնոց, Կ. Պոլիս, 1885, մասն 1, Դ. ՄԱՐԳՈՎՅԵՒ, Ուղեւորություն Արարատ կամ հիշատակարան տպավորությանց ճանապարհին Արարատ (թարգմ. Հ. Քերովբէ Քուշներյան), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1895; X. Փ. Линч, Путевые очерки и этюды, Тифлис, 1910, ч. 1-2; Վրթ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Նամակներ Թուրքաց Հայաստանից.- նույնի՝ «Երկերի ժողովածու», Երեւան, 1959, հտ. 5:

⁵⁹ Տէս ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Տերսիմ, Թիֆլիս, 1900, էջ 178-190:

⁶⁰ Տէս օր.՝ Ա. ԱԳԵԼՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, Երեւան, 1950, ԲԱՖՖԻ, Սալբի.- նույնի՝ «Երկերի ժողովածու», Երեւան, 1955, հտ. 1; Պ. ՊՈՐՅԱՆ, Սոս եւ Վարդիթեր.- նույնի՝ «Երկերի

կառուցված եղել Հայաստանի գյուղերի տները Արեւմտյան Հայաստանի շատ շրջաններում:

Գետնափոր կամ կիսագետնափոր տիպի բնակարաններ են ունեցել Արեւմտյան Հայաստանում՝ Էրզրումի, Խարբերդի, Վանի, Խնուսի, Քղիի, Սասունի եւ այլ գավառների բազմաթիվ գյուղեր ու ավաններ: Երկրի կլիմայական պայմաններն են թելադրել այդ՝ ձմեռվա խստաշունչ ցուրտը եւ ամառվա կիզիչ տոթը, ինչպես նաեւ շինանյութի սղուծյունը, փոխադրական միջոցների եւ վառելանյութի պակասությունն ստիպել է մարդկանց բնակվել գետնափոր տներում: Շատ դեպքերում ձմեռը փողոցներն ու տները ամբողջությամբ ծածկվում էին ձնով, մարդիկ ստիպված երթեւեկում էին տանիքների վրայով⁶¹: Ահա թե ինչ է գրում նշանավոր աշխարհագրագետ էլիզե Ռեկլուն ԺԹ. դ. վերջերին Էրզրումի գյուղական տների մասին. «Ձմեռը դռնեդուռ կապ պահպանելու համար մարդիկ շաբաթներով զբաղվել են ճանապարհ բացելով: Ձմեռը գյուղերում եւ քաղաքի արվարձաններում քարաշեն կամ հողաշեն խրճիթների մեջ ապրող թշվառները ծածկում էին անգամ իրենց որջի միակ երդիկը, որպեսզի ոչ մի կողմից ցուրտ ներս չթափանցի, եւ անասունների շնչառության միջոցով բնակարանը տաքանա»⁶²:

Գյուղական հիմնական բնակարանների, ինչպես նաեւ սեզոնային բնակելի կառույցների վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր են պարունակում նախախորհրդային շրջանում հրատարակված մի շարք ժողովածուներ. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Тифлис» (СМОМПК), «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края». Тифлис (МИЭБГКЗК), «Материалы для устройства казенных летних и зимних постбищ и для изучения скотоводства на Кавказе». Тифлис (МУКЛЗПИСК), որոնք միտված էին Կովկասի ժողովուրդների տնտեսության, կենցաղի ու մշակույթի վերաբերյալ հաշվետվությունների արձանագրմանը: Նրանցում տեղ են գտել նաեւ Հայաստանի առանձին շրջանների եւ գյուղերի նկարագրություններ, որոնցում կան տեղեկություններ նաեւ գյուղական տների վերաբերյալ⁶³: Սեզոնային կա-

ժողովածու», Երեւան, 1962, հ. 2; ՄՈՒՐԱՅԱՆ, Առաքյալը. նույնի՝ «Երկերի ժողովածու», Երեւան, 1963, հ. 6; Հ. ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, Մոռացված աշխարհ, Երեւան, 1968 եւ այլք:

⁶¹ Ա. ՇՐԻՎԱՆՋԱՆԿԵ, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. V, Երեւան, 1951, էջ 227:

⁶² ՏԵՆ Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, Երեւան, 1959, էջ 32-33:

⁶³ ԷԼԻԶԵ ՌԵԿԼՈՒ, Լազիստան, Հայաստան, Քուրդիստան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 52:

ույցների մասին նյութեր կան անասնապահությանը եւ ընդհանրապես տնտեսական կենցաղին նվիրված հաշվետվություններում⁶⁴:

Ի մի բերելով ասվածը՝ համոզվում ենք, որ հարցն ուղղակի դիտարկման առարկա դարձնելու նպատակ չհետապնդած աղբյուրները բավականին հարուստ նյութ են տրամադրում հայկական ժողովրդական բնակարանի ուսումնասիրության համար, ինչը հույժ կարեւոր է հայոց ավանդական-ընտանեկան հարաբերությունների քննության տեսանկյունից:

РЕЗЮМЕ

В статье представляются очерки об армянской народной жилище в произведениях раннесредневековых армянских летописцев (Павстос Бузанда, Агатагегос, Казар Парпеци, Овнан Мамиконян, Товма Арцруни, Степанос Орбелян, Киракос Гандзакечи), а также армянских летописцев XVII–XVIII веков (Аракел Даврижеци, Закария Канакерци, Авраам Кретацци, Симеон Ереванци) и в посланиях иностранных путешественников XVIII–XIX веков, посетивших Ближний Восток, Закавказье и Армению. В них наиболее ценны описания Морриера, Тексиена, Дюбуа, Роберта Кер Портера, Уильяма Аузле, Мольтке, Конта де Шолена, Морица Вагнера, Джона Джонсона, Пушкина, Грибоедова, Шопена и других авторов. Приведенные сообщения представляют важную источниковедческую ценность для комплексного этнографического исследования традиционной армянской жилища.

В статье обсуждается также исследование «Структура сельских домов» Х. Абовяна. Примечательные упоминания оставили также Ал. Ширванзаде, армянские путешественники конца XIX века Л. Саргсян, Б. Халатян, М. Мирахорян и другие. Статья может быть полезна как этнографам, архитекторам, так и людям, занимающимся вопросами армянской истории и культуры.

⁶⁴ П. Воравин, Летние и зимние пастбища Закавказского края, «СМИЭБГКЗК», 1888, т. V; А. Ерицов, Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии, «МИЭБГКЗК», 1886, т. II; С. Зелинский, Экономический быт государственных крестьян Шорагяле Александропольского уезда Эриванской губернии, «МИЭБГКЗК», 1885, т. I; Л. Калантар, Алагязские козёные летние пастбища Александропольского и Эчмиадзинского уездов Эриванской губернии, «МИЭБГКЗК», 1895, т. III.

SUMMARY

The article describes the reviews about the Armenian national abodes in the works of early medieval Armenian chroniclers — Faustus the Byzantine, Agathangelos, Ghazar of Parpi, Hovnan Mamikonian, Tovma Artsrouni, Stepanos Orbelian, Kirakos of Gandzak, as well as the Armenian chroniclers of the 17th–18th centuries: Arakel of Tabriz, Zakaria of Kanaker, Abraham of Crete, Simeon of Yerevan, as well as in the interesting messages of foreign travelers of the 18th–19th centuries, who visited Middle East, Transcaucasia and Armenia. The most valuable among them are descriptions of Morrier, Texien, Dubois, Robert Ker Porter, William Owsley, Moltke, Comte de Solana, Moritz Wagner, John Johnson, Pushkin, Griboyedov, Chopin and others provided in the 18th–19th centuries. These reports are of great source value for a comprehensive ethnographic study of the traditional Armenian abode. The article also discusses H. Abovyan's study entitled "The Structure of Rural Houses". Noteworthy references were also made by Al. Shirvanzade, Armenian travelers of the late 19th century L. Sargsyan, B. Khalatyan, M. Mirakhorian and others.

The article can be useful both for ethnographers, architects and people dealing with the issues of Armenian history and culture.

